

Første forelesning:

Introduksjon til Origenes

Vårsemesteret 2011

Torstein Theodor Tollefsen

Origenes (ca 185-ca 254) er en merkelig skikkelse i kristendommens historie. Han ble født i Alexandria, vokste opp som en kristen og fikk en hellenistisk utdannelse. Da han var sytten år gammel led hans far martyrdøden i en forfølgelse som ble igangsatt av den lokale romerske prefekten Laetus, etter forordning av keiser Septimus Severus. Familiens formue ble konfiskert av myndighetene, og Origenes livnærte seg som lærer. Da forfølgelsene tok slutt omkring 211 var Origenes den viktigste kristne læreren i Alexandria og ble anerkjent som lærer av biskop Demetrius. En gang før 217 avla han et besøk til Roma. Hjemme i Alexandria fant han økonomisk støtte hos en velstående kristen, Ambrosius, noe som gjorde Origenes' omfattende litterære produksjon mulig. Perioden fra 222-230 finner Origenes sin form som en stor tenker, lærer og forfatter. Lite av det han skrev i denne perioden er bevart, men skriftet *De principiis (Peri archon)* fra ca. 229, ville vært tilstrekkelig til å sikre ham et varig rykte. Man kan si at dette skriftet er historiens første store sammenfatning av kristendommen som et læresystem. Vi skal vende tilbake til det nedenfor.

En gang før 230 ble det et spent forhold mellom Origenes og biskop Demetrius. Origenes dro til Palestina og slo seg til i Cæsarea. Den lokale biskopen, Theoctistus, inviterte Origenes til å holde offentlig opplæring av de troende forut for eucharistien. Theoctistus gikk til det skritt å ordinere Origenes til prestedømmet. Han må ha ordinert ham i forståelsen av at Origenes ikke lenger anså seg som medlem av Alexandrias kirke, men dette medførte et endelig brudd med Alexandrias biskop. Demetrius søkte støtte hos Romas biskop, Pontian, og argumenterte med at biskopene i Palestina hadde brutt kirkelig orden ved å ordinere et medlem av Alexandrias kirke til prest, samt med at Origenes var en heretiker. Dette er antakeligvis første gang denne alvorlige beskyldningen ble rettet mot Origenes, men den skulle bli gjentatt utallige ganger siden. Vi skal etter hvert se hva dette handler om.

Til tross for de kirkelige tumultene som fulgte av Demetrius reaksjon, fikk Origenes noen års relativ arbeidsro i Cæsarea. Noen år senere dro han til Athen, etter at forholdet til biskop Theoctistus hadde kjølnet. Der påbegynte han sin kommentar til Salomos høysang (*Kommentaren til sangenes sang, In canticum canticorum*). Han vendte imidlertid tilbake til Cæsarea hvor han omkring 248 skrev sitt berømte forsvarsskrift for kristendommen, *Contra Celsum*. Etter mange år med fred for kirken brøt det ut en omfattende forfølgelse under Decius, som i 249 grep makten i Romerriket. Tidlig i 250 beordret keiseren at alle frie romerske borgere, under trussel om dødsstraff, måtte skaffe seg en offentlig attest på at de hadde ofret til gudene. Origenes ble fengslet og torturert. I fengselet fikk han et brev om martyriet av den nye biskopen av Alexandria, Dionysius, en av Origenes tidligere elever. Forfølgelsen ebbet ut da Decius falt på slagmarken, men Origenes var en brutt mann da han slapp ut av fengselet. Han døde omkring 254.

I denne korte gjennomgangen av noen punkter i Origenes' liv har jeg bare nevnt tre av de utallige skriftene han forfattet. Han skrev bl.a. kommentarer til en mengde bibelske skrifter, mange prekener og en rekke avhandlinger om diverse tema. Han gjorde også det første forsøket på å etablere en best mulig gammeltestamentlig tekst, det såkalte *Hexapla* som indikerer en seksfoldig bibeltekst av alternative utgaver satt opp i parallellkolonner. Det sier seg selv at et slikt verk ikke kunne overleve til ettertiden. Mye av det Origenes skrev har faktisk gått tapt, iallfall i den originale greske versjonen. Dette henger mye sammen med hvilken skjebne hans lære led etter at han var død. Jeg skal si mer om det i tredje forelesning.

1) Noen ord om senantikken metoder for skriftfortolkning

I de skriftene vi skal lese vil vi finne at tekster fra Bibelen blir fortolket på en måte som er uvant for moderne mennesker. Origenes er på mange måter den store (skjulte) autoriteten bak den metoden for skriftfortolkning vi kan finne hos kristne forfattere fremover gjennom senantikken. Origenes vier fjerde bok av *De principiis* til overveielser om fortolkning. Hovedtanken er at siden mennesket består av legeme, sjel og ånd, har Skriften tre meninger i henhold til dette, en legemlig, en sjelelig og en åndelig. Grovt sett kan dette deles i en bokstavelig eller historisk og en åndelig mening. Origenes er

overbevist om at bak historiske beretninger, som er fattbare for enkle troende, ligger det en annen mening som er tilgjengelig for en kvalifisert fortolker. Mens moderne fortolkere nær sagt alltid gir prioritet til den bokstavelige eller historiske meningen, antar Origenes at den åndelige meningen er den viktigste. Dette handler i stor grad om det vi kaller *allegorisk* fortolkning. Skriften inneholder elementer og beretninger som er typologiske, metaforiske og allegoriske. Typologi har til funksjon å vise korrespondansen mellom det gamle og det nye testamente. Gammeltestamentlige hendelser eller personer er typer eller prefigurerer og foregriper hendelser og personer i det nye testamente. For eksempel er Mekisedek en type for Kristus, profeten Elias for døperen Johannes. En metafor (fra gresk 'å overføre') innebærer at ord har overført betydning. Hvis vi sier at Kristus er en klippe, uttrykker vi en likhet hvori en direkte, men ikke-bokstavelig forbindelse blir etablert. Kristus er ikke en steinformasjon (som er det bokstavelige), men er noe fast som vi kan stole på at ikke vakler. Allegori betyr å si en ting gjennom en annen. Gjennom konkrete skildringer søker man å uttrykke mer abstrakte begreper. En lignelse kan tolkes som en allegori hvis hvert element i lignelsen har en egen betydning i den saklige sfæren det er snakk om. Hvis vi tar Jonas i hvalen buk som et eksempel, vil Jonas bety Kristus, hvalen er hans grav og at hvalen spytter Jonas på land vil stå for oppstandelsen. Svært ofte er det imidlertid mer abstrakte teologiske poeng enn dette som blir tolket ut av en historie.

Jeg antar mange som leser en oldkirkelig tekst undrer seg over hvor tilsynelatende fritt en forfatter beveger seg fra den opplagte, bokstavelige meningen til det vi kunne være fristet til å kalle spekulative ideer. Riktignok er det også slik at mye av det mest filosofisk spennende og potente i slike tekster kommer til uttrykk nettopp gjennom allegorisk fortolkning. Hvordan tenkte man i oldkirken at man sikret seg mot vilkårlighet og fri spekulasjon i skrifttolkningen? Her kan det være verd å se litt på Origenes' forord til *De principiis*. Han sier at mange av de som hevder seg å tro på Kristus holder motstridende meninger om både små og store teologiske spørsmål (bok 1, Forord, 2). Derfor finner han det nødvendig å legge ned en sikker linje og fast regel (*certam lineam manifestamque regulam*) man skal rette seg etter. Denne linje og denne regel (*regula*) er 'the teaching of the church, handed down in unbroken succession from the apostles'. Denne er fortsatt bevart og eksisterer i kirkene til i dag, sier han og fortsetter: 'we

maintain that that only is to be believed as the truth which in no way conflicts with the tradition of the church and the apostles’.

Selv om dette både kan problematiseres og utdypes på en rekke måter, tror jeg vi skal la det stå slik foreløpig. Origenes tenker seg en tros-regel som er ovelevert i kirkene, og som er tilgjengelig der, og som vil gjøre det mulig å orientere seg slik at man har sanne overbevisninger. Men dette er ikke alt, og i det som følger får vi øye på noe svært interessant (bok 1, Forord, 3). Origenes sier at apostlene faktisk skjelnet mellom forskjellige typer av læresetninger. Én type er læresetninger som ble betraktet som nødvendige (for frelse) og som derfor ble formidlet i enklest mulig språk til alle troende, slik at de skulle være tilgjengelige også for de trege, de langsomme i utforskningen av guddommelig kunnskap. Så sier Origenes videre at *grunnene* bak disse utsagnene overlott de til å bli utforsket av personer som skulle fortjene ’Åndens høyere gaver’, og spesielt til slike som skulle oppnå språkets, visdommens og kunnskapens nåde gjennom Den Hellige Ånd. — Jeg er ganske sikker på at Origenes her tenker på Paulus’ ord i 1. Kor. 12, om de åndelige gavene tungetale, visdomstale og kunnskapstale.

Hvem er disse personene? Det er rimelig å anta at Origenes tenker på spesielt fromme kristne, som lever et liv i bønn og forsakelse, som gransker Skriftene kontinuerlig, som innordner seg i kirkens gudstjenesteliv og som, sannsynligvis, har en smule mer naturlig forstand skjenket dem av Gud enn andre.

Ifølge Origenes er det altså noen som kan bli kvalifisert til å undersøke *grunnene* bak den mer tilgjengelige proklamasjonen av kristen lære. Han har mer å si om dette. Det finnes også andre lærere om hvilke apostlene rett og slett sa at *det er slik*, idet de var tause om *hvordan* det er slik og *hvorfor* det er slik. Apostlenes hensikt med dette var, sier Origenes, å forsyne de mer flittige blant sine etterfølgere, slike som ville vise seg å være visdomselskere (filosofer), med oppgaver hvor de kunne vise frukten av sin ferdighet. Origenes avrunder tankerekken og sier: ’The men I refer to are those who train themselves to become worthy and capable of receiving wisdom.’

Hele dette avsnittet er interessant av flere grunner. For det første peker Origenes på felt i kristen troslære som ikke er dogmatisk fastlagt eller undersøkt. Dette gjelder grunnene bak allmenn tilgjengelig forkynnelse og områder hvor apostlene har hevdet noe som et faktum uten å undersøke *hvordan* og *hvorfor*. Begge deler er overgitt til de sanne

filosofier å undersøke. For det andre er det tydelig at Origenes betraktet seg selv som en person som var i posisjon til å utføre slike undersøkelser. Vi vil finne i tekstene at han skjelner mellom det som er dogmatisk regulert av trosregelen slik denne er formidlet i kirkelig tradisjon, og det som ikke er dogmatisk definert og dermed åpent for kvalifiserte personers refleksjon. Vi vil også finne at han i tilfelle av det siste ikke står frem som dogmatisk autoritet i egen rett, men appellerer til fornuften og fremstiller sine redegjørelser mer eller mindre som hypotetiske.

2) Hvilke tema vil Origenes behandle i *De principiis*?

Origenes lister opp følgende tema: Gud Fader, Jesus Kristus, Den Hellige Ånd, sjelen og dens evne til selvbestemmelse (fri vilje), sjelens opphav, de onde maktene, verdens opphav, at Skriften er komponert gjennom Ånden og har både en åpenbar og en skjult mening, at termen ulegemlig (som ikke finnes i Skriften og heller ikke er kjent for de fleste kristne) har sin ekvivalent i Skriften, de gode englene og, endelig, hvorvidt himmellegemene er levende vesener.

Origenes avslutter sin oppregning av tema med å si at den som vil bygge opp en sammenhengende og organisk læremessig helhet, må benytte seg av slike punkter som er oppregnet som elementære og grunnleggende prinsipper. Slik kan man gjennom klare og nødvendige påstander nå frem til sannheten. Origenes ser altså for seg at visse elementære påstander skal være utgangspunktet for en utledning som skal være logisk følgeriktig.

Listen over grunntema er imidlertid litt påfallende. Det er særlig punktet om termen ulegemlig og punktet om himmellegemene som skiller seg ut. Det er selvsagt forståelig at Origenes vil argumentere for Guds ulegemlige natur, og i bok 1, kapittel 1, Om Faderen, søker han å vise, ganske overbevisende, at selv om *termen* ulegemlig ikke finnes i Skriften, finnes likevel *ideen* eller *begrepet* om Guds ulegemlighet der. Origenes foretar en fortolkning av diverse bilder som brukes, og finner at disse impliserer ulegemlighet. Hvis vi tenker oss litt om, er det ganske opplagt at Guds ulegemlighet er en grunnsetning i et teologisk system. Gud er ikke et vesen blant andre vesen, et værende blant andre værender, men selve opphavet til hele den kosmiske bygningen. Følgelig må

Gud skilles fra alt annet, og den mest fundamentale måten å gjøre dette på, er å vise at Gud transcenderer den legemlighet som er felles for alle synlige ting, ja, kanskje også for de usynlige. — Origenes hevder muligens at bare Gud er ulegemlig (se bok 2, kapittel 2), men det kan tenkes at den aktuelle teksten er modifisert av Rufinus. Mer om Rufinus senere.

Spørsmålet om himmellegemenes besjeling er mer underlig å møte hos en kristen forfatter. Her har vi ett av de punktene som ikke er utforsket av apostlene, og som det ikke finnes noen dogmatiske utsagn om. Derfor mener Origenes at det er opp til ham, som en kvalifisert fortolker og tenker, å spekulere over det. Men det rare er at Origenes lister dette opp blant *vesentlige* punkter for troen. Hvordan kan dette ha seg? Faktum er at Origenes faktisk antar en slik besjeling, og dette er ikke bare en liten detalj hos ham heller, men henger sammen med hans kosmologiske modell. Vi skal vende tilbake til dette når vi tar for oss denne verdensmodellen.

Det er et siste punkt vi må berøre i denne forelesningen, nemlig spørsmålet om tilstanden Origenes' tekst er i. Origenes' tenkning kunne ikke være likegyldig for noen stor kristen tenker i senantikken. De kappadokiske fedrene, viktig ortodokse teologer på 300-tallet, beundret Origenes, men var kritiske til deler av hans tenkning. To latinske teologer på 300-tallet, Hieronymus (331/48-420) og Rufinus (ca 345-410), fikk stor betydning for den videre resepsjonen. Hieronymus begynte som en beundrer, og oversatte også noen tekster til latin, men endte opp som motstander. Rufinus beundret Origenes og oversatte en god del materiale til latin, deriblant *De principiis* og kommentaren til Høysangen. Den oversettelsen av *De principiis* som vi har foran oss, er basert på Rufinus' latinske oversettelse — den greske originalen er tapt — samt på greske fragmenter — bevart hovedsaklig av kappadokierne. Det finnes også endel bemerkninger i Hieronymus' skrifter, og hos andre forfattere, som er relevante for ett og annet tekststed i Rufinus' oversettelse. Problemet med Rufinus' oversettelse, er at han har et ønske om å tilrettelegge Origenes' tanker på en slik måte at det som måtte være støtende for 300-tallets ortodoksi ikke blir altfor tydelig. Vi kan dermed ikke vite sikkert at vi alltid har å gjøre med Origenes' originale meninger. På en rekke steder er det likevel mulig å se Rufinus' hånd tydeligere enn på andre, og det er også en rekke steder hvor Rufinus ikke har maktet å ta brodden av sin helts utfordrende tanker. Vi skal se en del av dette etter

hvert. Mange av Origenes' skrifter har overlevd bare i latinsk oversettelse, men for noens vedkommende har vi fortsatt den greske originalen, slik som for eksempel når det gjelder *Contra Celsum*.

Neste skritt er nå å stifte bekjentskap med Origenes' system. Og vi skal i første omgang ta for oss noen tekster fra *De principiis*. Det blir tema for neste samling.

3) Se nærmere på teksten fra *Kommentaren til Sangenes sang*.

Vi kan betrakte dette som et første møte med Origenes skriftfortolkning, en smakebit på hans lære og hans kontemplasjon over en tekst som, etter hans oppfatning, handler om det åndelige livet. Vi må holde klart for oss at denne teksten bare finnes i Rufinus' latinske utgave, og vi må derfor ta høyde for at Rufinus kan ha polert teksten slik at den skal passe med sin egen samtids ortodoksi.

Skriften har en skjult, mystisk mening som vi trenger Åndens hjelp til å åpne opp for oss. Vi trenger åndelig persepsjon slik at vi kan løfte oss fra menneskelige læresetninger til Åndens lære. Her er det en dyp overbevisning om at konkrete beskrivelser i Skriften inneholder en åndelig visdom, og ikke er skrevet for den bokstavelige meningens skyld.

Origenes argumenterer for at jordiske ting er visere til himmelske ting, og at vi ved hjelp av det vi observerer her nede på jorden, kan lære noe om det usynlige. Dette leder ham inn på en interessant lære om at jordiske ting har sine mønstre i den himmelske verden. Det er derfor vi kan lære noe av hva Skriften sier om hjort og rådyr. For alle ting er skapt ut fra sine mønstre i det himmelske, og kan derfor ved Åndens hjelp vise oss vei til en åndelig lærdom. (Se hva han sier om sennepsfrøet.) På sett og vis kan vi si at Origenes legger opp til en "bibelsk naturfilosofi", eller en "åndelig naturfilosofi", dvs. en naturfilosofi som ikke er ute etter å kartlegge og forstå jordiske ting *qua* jordiske, men *qua* 'beretninger' om himmelske ting, om Guds visdom og verdensplan. Alle ting er skapt ut fra guddommelige *logoi*, en lære vi skal finne igjen hos Maximus, men da i en mye mer utviklet form. Origenes sier (side 220):

For when that writer of divine Wisdom had enumerated all things one by one, he says finally that he had received knowledge of things hidden and things manifest. And he doubtless shows by this that each of the manifest things is to be related to one of those that are hidden; that is to say, all things visible have some invisible likeness and pattern.

[...] I think that He who made all things in wisdom so created all the species of visible things upon earth, that He placed in them some teaching and knowledge of things invisible and heavenly, whereby the human mind might mount to spiritual understanding and seek the grounds of things in heaven [...].

De ting som finnes på jorden er altså ikke bare jordiske substanser uten mening i seg selv, de peker utover seg selv og vi kan oppnå åndelig visdom ved å overveie dem med henblikk på deres mening. Likesom Skriften er en bok som gjennom bokstavenes tegn gir kunnskap, slik er naturen en bok som er skrevet med hemmelige tegn som må tolkes av et kvalifisert intellekt. Det er *logoi* i Skriften så vel som i naturen.

Dette leder opp til å søke etter mønstret for den synlige hjort, som er den åndelige hjort. Videre i teksten finner vi at diverse hjortedyr blir sett som bilder på mennesker som har mottatt Guds åpenbaring, på Kristus og på Den hellige ånd. Teksten avsluttes med en interessant betraktning over åndelig persepsjon (side 226-228), som skulle få betydning bla. for Gregor av Nyssa i det 4. århundre.